

*О.Іваненко,
кандидат філософських наук*

АГРАРНА РЕФОРМА І СТАВЛЕННЯ ДО НЕЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Вже понад десять років економіка України, зокрема сільське господарство, перебуває у складній ситуації. Порівняно з аграрними секторами інших країн українське сільське господарство вже мало б пристосуватися до ринкових умов, проте руйнація основних фондів триває, надалі відбувається погіршення матеріально-технічного забезпечення сільського господарства, непроста ситуація склалася і в самому селянському соціумі. Все це своєю чергою проявляється у спаді обсягів сільгоспвиробництва, зниженні продуктивності праці у сільському господарстві, руйнуванні виробничих фондів, інфраструктури, обертається ускладненнями умов праці, зниженням життєвого рівня селянства тощо.

Причиною такого стану на селі, зокрема в агропромисловому комплексі, є технологічно неадекватні й неефективні реформи, спрямовані не на розвиток, а на руйнування досягнутого, що й спричинило підрив продуктивних сил села й агропромислового комплексу. Решта чинників у агросекторі відіграє меншу роль, однак посилює негативні наслідки реформ та послаблює позитивні. У 1990-х роках, наприклад, на сільське господарство витрачалася майже третина державного бюджету. Нині, із зміною умов господарювання, держава реально не в змозі утримувати сільське господарство у тих самих обсягах, частка АПК в державному бюджеті зменшується і перспективи її збільшення вельми невеликі.

Опитування громадської думки (щорічний моніторинг Інституту соціології НАН України) щодо ситуації, яка скла-

лася в країні, свідчить, що загалом, коли не брати окремо аграрний сектор, оцінка загальної економічної ситуації у 2005 р. певним чином змінилася, і змінилася на краще. Наприклад, зменшилася кількість осіб, які 2004 р. давали їй найнижчі оцінки за 10-бальною шкалою, і відповідно зросла кількість тих, хто побачив позитивні зміни, незалежно від віку або освіти. Загалом стосовно загальної економічної ситуації в країні така тенденція зміни на позитивне спостерігається впродовж принаймні останніх п'яти років (*табл. 1*).

Таблиця 1
Динаміка оцінки економічної ситуації в Україні (%)

<i>Оцінка</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>
0 - дуже погана	31,8	25,1	22,0	18,3	11,1
1	13,6	13,7	12,1	11,6	5,2
2	16,6	17,2	18,4	16,1	12,7
3	21,3	22,2	23,6	24,2	26,4
4	8,2	9,6	11,3	13,0	15,5
5	6,6	8,0	9,8	11,3	18,7
6	1,0	1,7	1,6	2,8	5,6
7	0,5	1,3	0,7	1,6	2,0
8	0,1	0,6	0,1	0,7	0,8
9	0,1	0,2	0,0	0,2	0,3
10 – дуже добра	0,1	0,3	0,2	0,3	1,6

Щодо проблеми участі держави в управлінні економікою думка пересічних громадян практично не змінилася: переважна більшість опитаних дотримується того погляду, що треба розумно поєднувати державне управління і ринкові методи ведення народного господарства країни (2005 р., так само як і 2004 р., – відповідно 46%); на відміну від 2004 р. стало трохи менше тих, хто надавав перевагу плановому веденню господарювання (29% проти 32%), і практично не змінилася кількість прихильників ринкової економіки (відповідно 6%, *табл. 2*).

Розділ 2

Таблиця 2
Участь держави в управлінні економікою (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	6,1	5,7
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	45,5	46,2
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	31,6	29,3
Важко сказати	16,5	17,1

Так само дещо змінилася чисельність осіб, які хотіли б відкрити своє власне підприємство чи фермерське господарство. Так, 2004 р. тих, хто потенційно хотів би започаткувати власну справу, було 41,3%, а 2005 р. їх стало більше – 43,8%. Противників організації власної справи 2004 р. було 41,7%, 2005 р. трохи менше – 41,3%. Це відбулося за рахунок осіб, які 2004 р. коливалися з визначеною відповіддю (17% проти 15% 2005 р.) (табл. 3).

Таблиця 3
Чи хотіли б Ви відкрити власну справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо)? (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>
Ні	27,9	31,7
Скоріше ні	13,8	9,6
Важко сказати	16,7	14,8
Скоріше так	20,7	16,5
Так	20,6	27,3

Звернемося все ж до сільського господарства і проблем, пов'язаних з ним, і поглянемо, як пересічні громадяни України ставляться до реформування аграрного сектору, як оцінюють його результати і наслідки.

Загальновідомо, що стратегічною метою аграрної реформи є реорганізація агропромислового комплексу шляхом

трансформації системи колективного землеволодіння і землеробства на засадах приватного землеволодіння і змішаної ринкової економіки. Розв'язання цієї проблеми полягає у реформуванні власності на засоби виробництва і земельних відносин. Технологічно реформування проводилося у кілька етапів. На першому етапі аграрної реформи (1991–1997 рр.) відбулося роздержавлення земель сільськогосподарського призначення, передача їх у колективну власність членам колишніх колгоспів; перетворення останніх на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) і розпаювання землі. На другому (1998–2000 рр.) – відбулося розформування КСП і радгоспів як великих виробництв і створення на їхній основі менших форм: кооперативів, товариств з обмеженою відповідальністю (ТОВ), агрофірм, спілок, акціонерних товариств, фермерських господарств тощо; перетворення селян на пайовиків – власників та орендарів. Третій етап – завершальний (2000–2005 рр.), на якому відбувається створення земельного ринку, тобто реалізується право власника на купівлю-продаж землі, проводяться різноманітні заходи щодо вдосконалення земельних виробничих відносин та новостворених організаційно-господарських структур, налагодження їхніх стосунків з державою, банками, постачальниками, місцевою владою, робочою силою тощо.

Хід реформи та її результати оцінюються в суспільстві неоднозначно. Оцінки коливаються від позиції схвалення до позиції несхвалення, прийняття і неприйняття. Самим селянам доводиться платити високу соціальну ціну за результати реформування. Та й сам третій етап досі залишається незавершеним, оскільки дотепер так і не створено справжнього ринку земель сільськогосподарського призначення, значна частина селян-пайовиків не отримала державні акти на право власності на землю, належним чином не врегульовано відносини між містом і селом, кредиторами і виробниками, виробниками і переробниками тощо. Крім того, реформа проходить із значними втратами та руйнівними наслідками, які відбиваються на селянині,

Розділ 2

зокрема, виникненням соціальних проблем на селі, безробіттям, зубожінням, демографічним спадом, розвалом інфраструктури і т. ін.

Неоднозначність оцінки аграрної реформи як селянами, так і в суспільстві в цілому зумовлені тим, що, з одного боку, сама реформа дуже суперечлива, а з іншого, – вона по-різному вплинула і продовжує впливати на інтереси власників і виробників. Звідси одні бачать у ній радше плюси, інші – мінуси. Загалом можна сказати, що вона не поєднала, а протиставила власників і виробників одне одному.

Аналіз процесу впровадження аграрної та земельної реформ свідчить про їх недосконалий характер, демонструє негативне ставлення до них громадян України. Коли п'ять років тому (2001 р.) Верховна Рада України прийняла Земельний кодекс України, який визначив механізми, закріпив певні досягнення і результати приватизації земель сільськогосподарського призначення, то був багатообіцяючий крок, що подавав надії. По тому Верховна Рада прийняла Закон “Про внесення змін до Земельного кодексу України”, згідно з яким мораторій на купівлю-продаж землі подовжили і за яким громадяни та юридичні особи, що мають у власності земельні ділянки для ведення фермерського господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва, а також решта громадян України – власників земельних часток (паїв), до січня 2005 р. не мали права продавати або відчужувати свої земельні ділянки та земельні частки (паї) інакше, аніж через обмін, передачу у спадщину або через вилучення земель для суспільних потреб.

Результати моніторингових досліджень свідчать, що загалом спостерігається чітка *негативна тенденція* у ставленні пересічних громадян до приватної власності на землю (посилення негативного ставлення з 27% у 2002 р. до 45% у 2005 р.), і відповідно зменшується позитивне її сприйняття (з 48% до 28%, *табл. 4*).

Таблиця 4**Ставлення респондентів до приватної
власності на землю (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>
Переважно негативно	27,0	29,4	31,4	45,2
Важко сказати, негативно чи позитивно	24,5	25,2	26,2	26,6
Переважно позитивно	48,0	45,2	42,1	27,8

Зауважимо, що, наприклад, 2004 р. 71% населення України взагалі не хотіли б мати землю у своїй власності.

Аналіз розподілу відповідей за віком свідчить, що 2004 р. найбільш негативно приватну власність на землю сприймали громадяни старшого віку (55 років і старші) (46%), тоді як молода генерація (до 30 років) ставилася до цього питання переважно позитивно (57%), а громадяни середнього віку на рівні 43%. 2005 р. максимальний негативізм висловили ті самі громадяни старшої вікової категорії (55%), середнього віку – 44%; молодь виявилася дещо послідовнішою. Так, до приватизації землі 2005 р. висловили своє позитивне ставлення 37% опитаних у цій групі.

Щодо освітнього рівня, то серед противників приватної власності на землю переважають особи з початковою або неповною середньою освітою (41%), тоді як серед прихильників приватної власності менше громадян саме з найнижчим освітнім рівнем (32% проти 58% з незакінченою вищою, 44% з вищою і 48% з середньою загальною та середньою спеціальною відповідно).

Аналіз ставлення громадян до приватної власності на землю в регіонах свідчить, що 2005 р. порівняно з 2004 р. зменшення кількості прихильників приватизації землі спостерігається по всій Україні (з 51% до 39% на Заході й з 41% до 24% в Центрі) і збільшення тих, хто негативно ставиться до неї (табл. 5).

Розділ 2

Таблиця 5

Регіональний розподіл ставлення громадян до приватної власності на землю (%)

Варіанти відповідей	Захід		Південь		Центр		Південь	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Переважно негативно	23,2	35,9	34,4	48,1	30,1	46,7	34,7	47,5
Важко сказати, негативно чи позитивно	25,9	25,1	24,3	28,3	25,7	25,3	28,2	27,1
Переважно позитивно	50,9	39,0	41,2	23,6	44,2	28,0	37,1	25,4

Від ставлення до приватної власності на землю прямо залежить ставлення громадян до можливості купівлі/продажу земель сільськогосподарського призначення. Так, до 2002 р. кількість прихильників і противників купівлі/продажу землі була досить стабільною (32% і 50% відповідно). У моніторингу 2002 р. запитання про ставлення громадян до цього сформулювали більш детально, і згідно з ним 38% громадян висловили думку, що земля в Україні не повинна бути предметом купівлі/продажу; 39% опитаних дотримувалися думки, що земля може бути у вільному продажу, але лише 8% з опитаних вважали, що торгові операції з землею мають проводитися без обмежень, тоді як решта респондентів (31%) схильні були обмежити купівлю/продаж землі лише серед громадян України. На початок 2005 р. кількість противників купівлі/продажу землі зростає (56,4%). Так само зростає й кількість прихильників торгових операцій з землею – з 18% у 2004 р. до майже 25% у 2005 р. На нашу думку, це сталося аж ніяк не через те, що пересічні громадяни байдужі до долі землі рідної країни (передусім через неефективність проведення реформ в аграрному секторі), а радше через те, що люди стали серйозно замислюватися над цим питанням, і відтак зменшилася кількість тих, хто не зміг дати однозначної відповіді на поставлене запитання (табл. 5).

Цікаво, що 2004 р. бажання мати у своїй власності землю (до речі, так само, як і мале підприємство) виявив вже ледь не кожен третій громадянин України (29%).

Таблиця 6

**Ставлення громадян України до купівлі-продажу
землі залежно від віку (%)**

Варіанти відповідей	Загалом по масиву		До 30 років		30–54 років		55 і старші	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Так, землю можна продавати/купувати	18,1	24,8	23,4	35,3	20,3	26,8	11,1	13,8
Ні, землю не можна продавати/купувати	55,2	56,4	41,9	39,4	53,1	54,8	67,4	71,7
Важко сказати	26,7	18,7	34,7	25,3	26,6	18,4	21,5	14,5

З наведеної таблиці видно, що кількість осіб, які вважають, що землю можна і слід продавати/купувати, зросла серед представників усіх вікових категорій. Це сталося не лише через зменшення кількості осіб, які не могли визначитися з відповіддю, а й тому, що представники молодшої генерації менш консервативні у своїх поглядах порівняно з іншими, і серед них менше прихильників негативної думки, тобто тих, хто вважає, що земля не може бути предметом купівлі/продажу (їх кількість зменшилася з 42% у 2004 р. до 39% у 2005 р.), тоді як, наприклад, серед осіб середнього віку їх кількість зросла на 2% (з 53% до 55% відповідно), а серед представників старшої вікової когорти збільшилася на 5% (з 67% до 72% відповідно) (*табл. 6*).

Група науковців Інституту соціології НАН України у квітні–червні 2004 р. провела опитування селян-пайовиків стосовно здійснення аграрної та земельної реформ на селі й ставлення до неї (було опитано 1322 селян у ряді районів України, згрупованих дослідниками у чотири регіони – Південь–Схід, Центр, Північ, Захід), і його дані так само підтвердили негативне сприйняття селянством реформування на селі та його результатів. Наприклад, серед опитаних селян-пайовиків земельним паєм на той період володіли

Розділ 2

лише 74% селян; 61% всіх опитаних отримали Державний акт на право власності на землю, 30% його не мали. І лише 23% респондентів він допоміг відчутти себе справжнім власником, 18% опитаних так і не дали однозначної відповіді (“наскільки допоміг, настільки й ні”) і стільки ж осіб не змогли відповісти на поставлене запитання.

Респондентів також запитали, що саме означає для селянина власність на землю. Відповіді на нього розподілися так (табл. 7).

Таблиця 7

Власність на землю – це...
(можливі кілька варіантів відповідей, %)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Загалом по масиву</i>	<i>Південь-Схід</i>	<i>Центр</i>	<i>Північ</i>	<i>Захід</i>
Велике задоволення від втілення мрії про власну землю	6,67	6,53	3,42	10,10	8,45
Приплив нових сил, упевненість у собі	4,62	5,03	3,67	4,71	5,63
Стимул до напруженої праці на себе	14,32	13,57	11,00	10,10	28,17
Перспектива забезпечити сім'ї добробут	28,94	36,18	22,25	26,60	31,92
Основа для розроблення реальних господарчих планів	4,5	5,28	2,93	4,04	7,04
Можливість розбагатіти	8,11	10,30	4,65	8,42	10,33
Тривога й клопіт: що робити з землею, як її обробляти	30,61	29,40	30,07	28,62	36,15
Страх: чи не відберуть землю у майбутньому	14,39	19,60	9,05	17,17	10,33
Можливість вигідно увійти в земельний ринок	7,50	7,79	7,58	7,41	6,57
Власність на землю за наших умов нічого в моєму житті принципово не замінює	22,50	27,89	16,63	26,60	17,84
Важко сказати	14,55	8,04	22,00	14,81	12,21

Як бачимо, майже третина українських селян сподівалася через власність на землю забезпечити добробут і відповідний життєвий рівень собі та своїй родині (29%); найбільші сподівання покладали на землю мешканці південно-східного регіону та західних областей України (36% і 32% відповідно), але по суті, виявилось, що земля, окрім усього, це й певні тривога і клопіт, володіння нею становить проблему, що робити з цією землею, як її обробляти (такої думки дотримується майже кожен третій сільський мешканець України – 31%).

Загалом регіональний зріз засвідчує, що сільське населення західних районів України оптимістичніше налаштоване щодо перспектив власності на землю: саме тут люди більше за інших відчувають приплив нових сил і впевненості від володіння землею, вбачають у ній стимул для напруженої праці на самого себе, перспективу забезпечити добробут собі та своїй родині, підґрунтя для здійснення господарчих планів, а також можливість розбагатіти завдяки землі (табл. 7).

Однак у цілому селяни дуже незадоволені перебігом і результатами здійснення реформ – по всій Україні більшість сільського населення оцінює їх негативно (41%), особливо мешканці центральних областей (47%).

Таким чином, загальна картина оцінки реформ на селі має досить песимістичний вигляд. Пересічний український селянин так і не отримав ніякої вигоди від проведених реформ (так вважають 46% опитаних; 24% відзначили баланс позитиву і негативу від реформ; 16% респондентів утрималися від однозначної відповіді на поставлене запитання; лише кожен десятий селянин визнав, що він задоволений проведеними реформами, має вигоди від них, так само як і задоволений умовами своєї праці і життєдіяльності на селі). Майже кожен третій пересічний селянин бачить сьогоднішнє пореформене село зруйнованим, а значить, ослабленим (29%), збіднілим (32%), соціально незахищеним (31%) і в цілому зникаючим (23%). Загалом

Розділ 2

більшість селян незадоволені умовами праці й життєдіяльності на селі (51%) і вважають сьогорнішне село розореним (39%), а себе – ошуканими (32%).

Результати опитування громадян України загалом і селян зокрема дають підстави для висновку, що реформу проведено настільки непродумано і невважено, що в ній переважають *деструктивні тенденції*, наслідки яких досі не подолано. Ці тенденції *зумовлюють* не лише *підриє* продуктивного потенціалу, а й *руйнування* села і селянства як класу. Сільгоспвиробництво досі не може досягти дореформених показників, його реформування відбувається всупереч розвитку, через руйнування і спотворення його структури, за що доводиться платити надзвичайно високу ціну, і не лише економічну, а й соціальну.